

Katarzyna Drag<http://orcid.org/0000-0001-9920-3526>

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

katarzyna.drag@upjp2.edu.pl**Anna Miśkowiec**<http://orcid.org/0009-0002-7848-380X>

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

anna.miskowiec@upjp2.edu.pl

DOI: 10.35765/pk.2025..5104.20

„Cyfrowa chronemika”. Nowe wzorce zachowań niewerbalnych w komunikacji zapośredniczonej

STRESZCZENIE

Artykuł jest poświęcony chronemice – komunikowaniu za pomocą gospodarowania czasem, które jest integralną częścią komunikacji niewerbalnej w jej tradycyjnym pojmowaniu. Rewolucja technologii komunikowania spowodowała, że znaczna część procesu porozumiewania odbywa się nie bezpośrednio, ale przy użyciu urządzeń. Zmiany te wpływają także na wzorce zachowań niewerbalnych, w tym na chronemikę w komunikacji sieciowej. Celem artykułu jest prezentacja wyników pilotażowych badań empirycznych przeprowadzonych na grupie młodych osób w wieku 18–19 lat. Dało to asumpt do przedstawienia zmian wzorców komunikacyjnych w zakresie chronemiki oraz sformułowania postulatu nowych kompetencji niewerbalnych komunikowania za pomocą zarządzania czasem. Kontekstem wywodu uczyniono krytyczny przegląd literatury, prezentując najważniejsze ujęcia chronemiki. Zagadnienia te zostały omówione na tle społeczno-kulturowych trendów rozumienia i używania czasu.

SŁOWA KLUCZE: komunikacja niewerbalna, komunikacja zapośredniczona, natychmiastowość komunikacji, czas w kulturze, chronemika

ABSTRACT

“Digital Chronemics.” New Patterns of Nonverbal Behavior in Mediated Communication

This article is devoted to chronemics – communication through time management, an integral part of non-verbal communication in the traditional sense. The revolution in communication technology has meant that a significant part of the communication process occurs indirectly, via technological devices.

Sugerowane cytowanie: Drag, K. i Miśkowiec, A. (2025). „Cyfrowa chronemika”. Nowe wzorce zachowań niewerbalnych w komunikacji zapośredniczonej. © *Perspektywy Kultury*, 4(51), ss. 305–322. DOI: 10.35765/pk.2025.5104.20

Nadesłano: 07.02.2025

Zaakceptowano: 04.11.2025

These changes also influence patterns of non-verbal behavior, including chronemics in online communication. The aim of the article is to present the results of pilot empirical research conducted on a group of young people aged 18–19. This provided an opportunity to highlight changes chronemic communication patterns and propose new competences in non-verbal communication through time management. The discussion is framed within a critical review of the literature, highlighting key approaches to chronemics. These issues are considered in the context of socio-cultural trends in the perception and use of time.

KEYWORDS: nonverbal communication, mediated communication, immediacy of communication, time in culture, chronemics

Wprowadzenie

Czas jest zjawiskiem społecznym i kulturowym, który fascynował i ciągle fascynuje przedstawicieli różnych dziedzin i dyscyplin naukowych. Elżbieta Tarkowska, odnosząc się do czasu jako przedmiotu badań społecznych, napisała, że jest to „temat znany i nieznany” (Tarkowska, 1987, s. 3). Z jednej strony jest to pojęcie rozumiane przez każdego, kto funkcjonuje w społeczeństwie współczesnym, z drugiej strony, to kategoria budząca wciąż wiele pytań natury filozoficznej, społecznej, psychologicznej, korelująca mocno z ludzką działalnością na różnych polach, znacząca także w badaniach z zakresu komunikacji międzyludzkiej.

Za jedną z przyczyn wzrostu zainteresowań problematyką czasu przywołana powyżej badaczka uznawała, powołując się na myśl Waldemara Voisé’a (Voisé, 1974), odczuwalną presję współczesności w zakresie szybkości zachodzenia zmian cywilizacyjnych (Tarkowska, 1987). Stwierdzenia te odnosiły się do lat 70. i 80. ubiegłego wieku. Od tego czasu zmiany cywilizacyjne, w tym także rewolucja technologii komunikacyjnych, tylko spotęgowały odczucie przyspieszenia, które niesie konsekwencje dla wszystkich sfer aktywności człowieka.

Socjolog czasu, Eviatar Zerubavel, wskazał na kryteria, których użyć można do analizy czasowego profilu określonej sytuacji (por. Zerubavel, 1981). Do kryteriów tych zalicza się m.in.: 1) strukturę sekwencyjną (określenie porządku zdarzeń, sztywności tych struktur), 2) trwanie (długość zdarzenia), 3) lokalizację czasową (kiedy coś się zdarzyło), 5) częstość występowania (regularność, rytmiczność zdarzeń) (Tarkowska, 1987). Powyższe kategorie wydają się funkcjonalne także w odniesieniu do badań relacji czasu i komunikowania w kontekście rozwoju nowych technologii komunikacyjnych.

Rozważania na temat czasu związane są z poszukiwaniami klucza do rozumienia myśli i działania ludzkiego (Brandon, 1965). Idąc za tym stwierdzeniem, dochodzimy do przekonania, że rozważania te są istotne dla pojmowania

aktywności człowieka w mediosferze¹, podlegającej obecnie szczególnie dynamicznym zmianom. Stąd propozycja badawcza, by na zachowania niewerbalne człowieka w nowych uwarunkowaniach technologicznych spojrzeć właśnie z perspektywy kategorii czasu. Przyjmujemy, że jest ona ważnym aspektem interpretacji zachowań komunikacyjnych. Należy zauważyć, że zagadnienie to nie jest szeroko naukowo omawiane na polu nauki o komunikacji społecznej i mediach. Parafrazując słowa Andrzeja Nowickiego: „kiedy się mówi o czasie, to w rzeczywistości nie o czasie mówi się, ale o świecie lub o człowieku” (Nowicki, 1983, s. 9), mówiąc o czasie, chcemy podjąć problem wzorców zachowań niewerbalnych współczesnego człowieka zanurzonego w świecie nowych technologii komunikacyjnych. Czas to kategoria ważna, która stosunkowo rzadko zwraca uwagę komunikujących się, stając się centralnym punktem rozważań nad procesem komunikacyjnym. Chronemika jest istotnym aspektem codziennej komunikacji międzyludzkiej. „Analiza czasu jako zjawiska społecznego pozwala dojrzeć bogatą i złożoną problematykę w czymś na pozór znanym i oczywistym” (Tarkowska, 1987, s. 17).

Poniższy artykuł ma dwudzielną strukturę: stanowi, z jednej strony, przyczynek do refleksji teoretycznej nad miejscem chronemiki w badaniach nad komunikacją społeczną, z drugiej zaś, przyczynek do analiz empirycznych, oparty na pilotażowym badaniu ankietowym przeprowadzonym wśród młodzieży szkolnej.

Pierwsza część tekstu opiera się na narracyjnym przeglądzie literatury, którego celem było zebranie i uporządkowanie rozproszonej wiedzy na temat chronemiki w ujęciu komunikacyjnym oraz wskazanie luk badawczych i potrzeby dalszych analiz. Druga część artykułu opiera się na badaniach empirycznych i miała na celu wstępne i wybiórcze zbadanie postaw i intuicji komunikacyjnych młodzieży szkolnej w zakresie zachowań chronemicznych oraz ocenę przydatności narzędzia badawczego (kwestionariusza ankiety) do dalszych, pogłębiających analiz.

Stan badań nad chronemiką

Początki badań nad chronemiką należy wiązać przede wszystkim z kontynentem amerykańskim. Jak podaje Tom Bruneau, termin „chronemika” został wprowadzony w krąg badań naukowych w 1972 r. przez kanadyjskiego lingwistę i semiotykę Fernanda Poyatosa (Bruneau, 2009, s. 100).

W *Encyclopedia of Communication Theory* Bruneau, definiując chronemikę, wskazuje, że jest to

1 Mediosferę można rozumieć szeroko jako zmediatyzowaną przestrzeń funkcjonowania człowieka (por. Drożdż, 2005, s. 15; por. także Drożdż, *Odnaleźć się w mediosferze*, 2019).

nauka o koncepcjach i procesach ludzkiej czasowości i uwarunkowaniach z tym związanych. Dotyczy namysłu nad wpływem czasu na interakcje komunikacyjne między ludźmi, harmonogramem i codziennymi nawykami w środowisku formalnym i nieformalnym (...)² (Bruneau, 2009, s. 100).

Referując rozwój i zakres badań chronemiki, Bruneau wymienia dokonania takich uczonych jak: Judee Burgoon, Edward T. Hall, Allen Merriam, Joseph McGrath, Janice Kelly, Eviatar Zerubavel, John Honeycutt. Burgoon w 1978 r. przedstawiła nową teorię komunikacji dotyczącą przyszłości, zwaną teorią naruszenia oczekiwań (*Expectancy Violations Theory*). Hall podjął próbę opisu natury czasu w pracy *The Dance of Life: The Other Dimension of Time* (1983). Merriam w 1983 r. zainicjował jedno z pierwszych porównawczych badań chronemicznych, prezentując różnice irańsko-amerykańskie w komunikacji międzynarodowej. Jego praca uznawana jest za wzorzec, który można wykorzystać do zestawienia kulturowych perspektyw czasowych. Prace McGratha i Kelly były istotne z punktu widzenia społecznej psychologii czasu i czasowości opartej na komunikacji. Bruneau przywołuje także ustalenia Zerubavela na temat ukrytych rytmów i wzorców czasu w komunikacji organizacyjnej oraz ustalenia Honeycutta, które przyczyniły się do rozwinięcia idei wyobrażonych interakcji w komunikacji interpersonalnej (Bruneau, 2009, s. 100).

Chociaż badania temporalnych uwarunkowań komunikacji internetowej mają długą, bo ponad trzydziestoletnią tradycję, wymagają zintensyfikowania zwłaszcza w kontekście rozwoju technologii i przemian społeczno-obywatelskich. Za pionierski na tym polu uznaje się artykuł Josepha B. Walthera i Lisy C. Tidwell *Nonverbal cues in computer-mediated communication, and the effect of chronemics on relational communication* (Walther i Tidwell, 1995). Jako pierwsi zwrócili oni uwagę na kwestię używania wskaźników niewerbalnych w komunikacji internetowej (*computer-mediated communication*), w tym także chronemiki (Walther i Tidwell, 1995, s. 355–356). Udowodnili też znaczący wpływ chronemiki na komunikację relacyjną w przypadku komunikacji za pośrednictwem wiadomości e-mail. Walther i Tidwell poddali badaniu porę wysyłania wiadomości, a także opóźnienia w udzieleniu odpowiedzi i doszli do wniosku, że wskaźniki chronemiczne (*chronemic cues*) stanowią ważny czynnik w formułowaniu wzajemnej oceny na temat uczestników komunikacji. Precyzując pojęcie chronemiki, odwołali się do definicji, którą wprowadzili J.K. Burgoon i T.J. Saine w pracy *The Unspoken Dialogue. An Introduction to Nonverbal Communication* (1978): „chronemika odnosi się do tego, jak postrzegamy, organizujemy i jak reagujemy na czas... i przekaz, który wynosimy z tego użycia” (Walther i Tidwell, 1995, s. 356). Jak twierdzili, wcześniejsza nieobecność chronemiki w badaniach nad komunikacją internetową mogła być spowodowana pominięciem tego tematu w pracy J. Shorta, E. Williamsa, B. Christiego

2 Wszystkie cytaty w artykule pochodzące z literatury anglojęzycznej w przekładzie autorek.

The Social Psychology of Telecommunications (1976), bowiem właśnie ona stanowiła inspirację dla wielu badaczy komunikacji niewerbalnej. Sporo uwagi poświęcono w niej proksemice, ułożeniu ciała, postawie, mimice, wzrokowi i innym kwestiom związanym z kinetyką itd. Nie wzięto jednak pod uwagę chronemiki. Walther i Tidwell w swoim pionierskim artykule zaakcentowali obecność wskazówek chronemicznych w większości interakcji internetowych (np. automatyczny zapis czasu wysłania/odebrania wiadomości, liczba odebranych, odczytanych/nieodczytanych wiadomości od czasu ostatniego logowania, czas dołączenia do spotkania, wskazanie obecności online, komunikowanie rozpoczęcia lub zakończenia aktywności grupy) i ich wpływ na sposób postrzegania uczestników komunikacji oraz budowania relacji (np. kontakt poza usankcjonowaną konwencją porą może być postrzegany jako nadużycie, zmuszanie odbiorcy do oczekiwania na odpowiedź sygnalizuje przewagę). Praktyki chronemiczne określają też stopień intymności pomiędzy partnerami.

Początkowo studia nad chronemiką w komunikacji internetowej koncentrowały się na roli czasu oraz jego wskaźników takich jak pora dnia, pauzy w konwersacji oraz rytm konwersacji. Dużo miejsca w swoich badaniach poświęcił chronemice w komunikacji zapośredniczonej Yoram M. Kalman. Problemem tym zajmował się jeszcze na początku swojej kariery naukowej (Kalman i Rafaeli, 2005; Kalman, Ravid, Raban i Rafaeli, 2006), a w dysertacji doktorskiej podjął kwestię milczenia (*silence*) w komunikacji internetowej (Kalman, 2007). Podkreślał, że brak odpowiedzi jest tylko jednym z przykładów wskazówek chronicznych (*chronemic cues*), obok takich jak pora dnia, miesiąca, roku; punktualność i czas oczekiwania itp. Następnie rozszerzył zakres badań o kwestię rytmu wymiany komunikatów i responsywności (Kalman, Ravid, Raban i Rafaeli, 2007), relacji pomiędzy osobowością użytkownika a rytmem konwersacji i kształtowaniem zaufania w zespołach pracujących online (Kalman, 2010), oceny osób ubiegających się o pracę (Kalman i Rafaeli, 2011). Punktem odniesienia w badaniach społecznych uwarunkowań komunikacji internetowej czyniono teorię naruszeń oczekiwań (*Expectancy Violations Theory*) oraz teorię przetwarzania informacji społecznych (*Social Information Processing Theory*) skonkretyzowaną w odniesieniu do komunikacji internetowej (Walther, 1992). Prace na temat komunikacji zapośredniczonej pokazały również, w jaki sposób wskaźniki chronemiczne mogą wpłynąć na sposób postrzegania uczestników komunikacji i przypisywania im określonych cech społecznych oraz osobowościowych (Döring i Pöschl, 2009; Kalman i Rafaeli, 2011).

Interesujące badania dotyczące omawianej problematyki zostały przeprowadzone m.in. przez zespół Yorama Kalmana w 2018 r. (Kalman, Aguilar i Ballard, 2018). Dotyczyły one sposobów, w jaki przedstawiciele pokolenia Z, którzy otrzymują setki wiadomości dziennie, wykorzystując różnego rodzaju media cyfrowe, radzą sobie z wyzwaniem osiągalności i responsywności w ciągu dnia. Testom poddano grupę młodych osób w wieku 18–22 lat.

Zespół Kalmana zaproponował koncepcję chronemicznej sprawczości medium (*chronemic agency*), by określić praktyki komunikacyjne i relacyjne rozwijane przez jednostki w celu zarządzania otrzymywanymi wiadomościami. Ucnieni wykazali, że za najważniejsze badani uznali wiadomości otrzymywane za pośrednictwem rozmów telefonicznych i SMS-owych. Natomiast chronemiczna sprawczość innych mediów była niższa i mniej jednolita.

Ten sam zespół kontynuował badania, rozwijając koncepcję chronemicznej pilności (*chronemic urgency*) (Kalman, Ballard i Aguilar, 2021) w odniesieniu do pilności, jaką użytkownicy przypisują wiadomościom otrzymywanym za pośrednictwem określonego środka komunikacji. Badacze podkreślili, że pomimo potrzeby nie wypracowano jeszcze metod mierzenia tego zjawiska w erze cyfrowej. Wykazywali przede wszystkim zainteresowanie związkiem między pilnością wiadomości a użytym medium, podkreślając, że responsywność zależy od typu medium. Wskazali, że współczesne realia komunikacyjne „(...) pozwalają na większą elastyczność dzięki asynchroniczności i mobilności, a jednocześnie nakładają ograniczenia związane z dostępnością w dowolnym miejscu i czasie”. Uczestnicy komunikacji „wykorzystują swą czasową sprawczość i przypisują różne poziomy chronemicznej pilności wiadomościom otrzymywanym za pośrednictwem różnych środków komunikacji” (Kalman, Ballard i Aguilar, 2021).

Wyniki powyżej przywołanych badań zestawiane z wynikami późniejszymi pokazują dynamizm przemian wzorców zachowań. Pięć czy sześć lat okazuje się przy obecnej intensywności rozwoju komunikacji zapośredniczonej niemal epoką. Warto przywołać tu choćby raport z 2023 r. *Constant Companion: A Week in the Life of a Young Person's Smartphone Use*, który zawiera obok innych ciekawych wyników konstatację, że nastolatkomie dostają dziennie ponad 200 powiadomień na swoje smartfony, co jest ważne w kontekście zagadnienia cyfrowej chronemiki. Interesujące badawczo także okazują się najnowsze trendy, które wskazują, że młodzi preferują pisanie wiadomości zdecydowanie bardziej niż rozmowę telefoniczną (Lee, 2024).

Omawiane zagadnienia pojawiają się także, co znamienne, w publikacjach popularnonaukowych, o czym warto wspomnieć kontekstowo. Przykładem może być tu książka *Cyfrowa mowa ciała. Jak skutecznie komunikować się w cyfrowym świecie* opublikowana w 2022 r., z której dowiadujemy się, że wewnętrzny przymus natychmiastowego reagowania na każdą docierającą do obiorcy wiadomość może powodować stres lub dyskomfort³. Jest to zjawisko przeciwne do tzw. ghostingu, który przejawia się w celowym pozostawianiu wiadomości bez odpowiedzi. Wydaje się, że obydwie postawy chronemiczne są skrajne i zaburzające komunikację (Dhawton, 2022).

3 Opisane zjawisko wpisuje się w szerokie spektrum problemów określaných mianem FOMO, por. Jupowicz-Ginalska, J. Jasiewicz, M. Kisilowska, T. Baran i A. Wysocki, 2018.

Wskazane publikacje świadczą o bezpośrednim wpływie omawianych zagadnień na funkcjonowanie i dobrostan każdego, kto w komunikacji zapośredniczonej uczestniczy. Są też potwierdzeniem aktualności i pilności omawianego tematu, wymagającego pogłębionych badań naukowych, ale także popularyzacji wśród społeczeństwa w ramach media literacy.

W literaturze polskiej brak wielu pogłębionych opracowań dotyczących kategorii czasu we współczesnej komunikacji zapośredniczonej. Niewątpliwie warte uwagi jest opracowanie przygotowane przez Jakuba Jakubowskiego i Zuzannę Czachorek *Tajemnica trzech kropek. Jak młodzież szkolna korzysta z komunikatorów internetowych?* (2023). Opracowanie ma charakter prekursorowski i rzuca światło na wiele zagadnień związanych z komunikacją internetową młodzieży. Jego zaletą jest „(...) skatalogowanie zasad oraz standardów komunikacji zapośredniczonej – interpersonalnej z wykorzystaniem smartfona” (Jakubowski i Czachorek, 2023, s.19). Przedstawione tu wnioski mogą stanowić podstawę dla rozwoju badań na wskazanym obszarze. Szczególnie ważne w kontekście zaproponowanego przez nas badania są konstatacje dotyczące różnicowania przez młodych ludzi kanałów wypowiedzi w przypadku kontaktu z rodzicami i nauczycielami (Jakubowski i Czachorek, 2023, s. 135) oraz „braku tolerancji wobec asynchroniczności” (Jakubowski i Czachorek, 2023, s. 89).

Treści dotyczące chronemiki pojawiają się także kontekstowo w publikacjach na temat nowych technologii w komunikowaniu społecznym. Natalia Hatałska w książce *Wiek paradoksów. Czy technologia nas ocali?* pisze o kilku aspektach omawianego zjawiska. Wskazuje m.in. na konsekwencje nieustannej dostępności: „jesteśmy też dostępni dwadzieścia cztery godziny na dobę, prywatnie i służbowo. Takie natężenie bodźców nas męczy, frustruje i obciąża emocjonalnie, nawet jeśli nie zawsze zdajemy sobie z tego sprawę” (Hatałska, 2021, s. 86). Hatałska wspomina także m.in. o natychmiastowości we współczesnym porozumiewaniu się: „Oczekujemy natychmiastowej komunikacji”. Po angielsku komunikatory internetowe nazywają się zresztą – *nomen nomen – instant messaging* (IM, ang. wiadomości natychmiastowe). Tego typu oczekiwania odnoszą się do kategorii mikromomentu w komunikacji interpersonalnej rozumianej jako „potrzeba jak najszybszej odpowiedzi w dyskusji” (Jakubowski i Czachorek, 2023, s. 106).

Wyzwania związane z badaniem zachowań chronemicznych w komunikacji zapośredniczonej

Wyniki przeglądu literatury naukowej, a także społeczna ważkość problemu użytkowania nowych technologii komunikacyjnych oraz ich wpływu na funkcjonowanie użytkowników (zwłaszcza dzieci i młodzieży), uzasadniają podjęcie badań empirycznych dotyczących „cyfrowej chronemiki”. Badania takie

stanowią wyzwanie ze względu na kilka czynników. Po pierwsze, dotyczą bardzo szerokiego zakresu zachowań komunikacyjnych. Po drugie, odnoszą się do zjawisk dynamicznie zmieniających się czasie. Po trzecie, badane zachowania są silnie skorelowane z poszczególnymi poziomami i typami komunikacji. Po czwarte, poszczególne wzorce zachowań są odmienne w różnych grupach wiekowych, społecznych, ekonomicznych.

W związku z powyższym, a zostały tu wskazane tylko wybrane czynniki komplikujące prowadzenie działań badawczych, autorki zdecydowały się na przeprowadzenie badań pilotażowych w celu zdobycia informacji na temat skali i złożoności badanego zjawiska, narzędzia badawczego – ankiety, użyteczności i czytelności poszczególnych pytań. Otrzymano pouczające wyniki, których analiza pozwala na przeprowadzenie w drugim kroku zakrojonych na szerszą skalę badań zachowań chronemicznych i wskazywanie ich konsekwencji. Analiza wyników badania pilotażowego pozwala na dopracowanie metodologii badań, ale jednocześnie naświetla omawiane zjawiska, potwierdza ich aktualność i wagę, pozwala także na wyciągnięcie wstępnych wniosków. Pouczające na tej drodze badawczej jest oczywiście odniesienie do wyników badań przeprowadzonych dotychczas. Jest to ważne także dlatego, że daje szansę rozważań o charakterze porównawczym.

Badania pilotażowe (ankieta w formie elektronicznej) zostały przeprowadzone w 2024 r. na grupie 51 respondentów w wieku: 18 lat (39 osób, tj. 76,5%) i 19 lat (12 osób, tj. 23,5%). Grupę badawczą stanowili uczniowie szkoły średniej (liceum ogólnokształcącego w miejscowości liczącej ok. 30 tys. mieszkańców – 38% badanych pochodzących ze wskazanego miasta, a 62% z obszarów wiejskich). Respondenci przynależą do pokolenia Z, charakteryzowanego w literaturze jako osoby urodzone w latach 1995–2010, dla których nowe technologie istniały od zawsze. Przedstawiciele tego pokolenia

urodzeni z telefonem komórkowym w dłoni postrzegają urządzenia mobilne jako poszerzenie swojej fizycznej i mentalnej bytności, (...) mają nieustającą potrzebę bycia w sieci (Wasylewicz, 2016, s. 138; por. Gruchola, 2017).

Trzeba zauważyć, że respondenci mają za sobą doświadczenie nauczania zdalnego w okresie pandemii koronawirusa, które, jak można założyć, także wpłynęło na zmiany wzorców zachowań komunikacyjnych i spopularyzowało komunikację pośrednią.

Prezentowane badania służyły przygotowaniu złożonych narzędzi diagnostycznych i prowadzone były w kilku etapach. Pierwsza faza, oparta na doborze celowym, obejmowała badanie pilotażowe młodzieży szkolnej (spełniającej warunek pełnoletności). Ankieta składała się z kilkunastu pytań, z których każde zawierało listę odpowiedzi oraz opcję dodania odpowiedzi własnej lub umotywowania odpowiedzi wskazanej. Poniższy opis wyników odzwierciedla podział ankiety na kilka bloków tematycznych.

W pierwszej części ankiety zamieszczono pytania ogólne dotyczące narzędzi komunikowania zapośredniczonego używanych przez respondentów. Pytano o najczęściej używane narzędzia, które są dostępne za pomocą telefonu komórkowego. Jak można było przewidzieć, młodzi ludzie najczęściej w komunikacji pośredniej kontaktują się z innymi (niezależnie od uwarunkowań relacyjnych i pokoleniowych), wysyłając wiadomości tekstowe za pośrednictwem komunikatorów internetowych (88,3%). Znaczna część korzysta także z tradycyjnej formy komunikacji, jaką jest rozmowa telefoniczna (84,3%). Ponad połowa badanych wysyła wiadomości typu SMS (56,9%), a 47,1% korzysta z wideorozmów. Stosunkowo niski odsetek stanowią osoby wysyłające wiadomości typu e-mail z użyciem telefonu (21,6%). Najpopularniejszym komunikatorem jest wśród ankietowanych bez wątpienia Messenger. Korzystają z niego wszyscy ankietowani (100%). Znacznie mniejszą popularnością cieszy się WhatsApp (27,5%). 4% respondentów wskazało jeszcze aplikację Instagram, a 2% Discord.

Jeśli idzie o wideorozmowę (47,1% badanych deklaruje korzystanie z takiej formy komunikacji), to ankietowani korzystali przede wszystkim z funkcji FaceTime (58,8%), a następnie kolejno z aplikacji WhatsApp (25,5%) oraz Google Meet (17,6%). Wskazanie tej ostatniej powodowane było zapewne faktem, że była ona używana w szkole, do której uczęszczali badani podczas edukacji zdalnej. Nieliczna grupa (13,7%) wskazała Messenger jako używany przez siebie kanał wideorozmowy. Odnotowano także nieliczne przykłady używania takich rozwiązań jak Skype (7,8%), Instagram (4%) i Discord (3,9%).

W badaniu zaplanowano blok pytań dotyczących komunikacji międzypokoleniowej i wewnątrzpokoleniowej w kontekście porozumiewania się zapośredniczonego.

W komunikacji z przedstawicielami najstarszego pokolenia (dziadkowie) dominowała oczywiście rozmowa telefoniczna (96,1%). Jako inne kanały komunikacji wskazano: SMS (11,8%), wiadomości wysyłane za pomocą komunikatorów internetowych (9,8%) oraz wideorozmowę (5,9%).

W komunikacji z przedstawicielami średniego pokolenia (rodzice, prawni opiekunowie) dominuje rozmowa telefoniczna (92,2 %). Zasadnicza zmiana pojawia się natomiast w użyciu komunikatorów internetowych. Korzystanie z nich w kontaktach z rodzicami zadeklarowało 86,3% ankietowanych. Rzadziej natomiast korzystano z komunikacji typu SMS (43,1%). Z wideorozmowy korzysta w tego typu kontaktach 37,7% ankietowanej młodzieży.

Inaczej przedstawia się obraz komunikacji z rówieśnikami. Dominuje tutaj wysyłanie wiadomości tekstowej przez komunikatory internetowe (86,3%). Ponad połowa ankietowanych korzysta nadal z rozmowy telefonicznej (60,8%). Nieco rzadziej sięga natomiast po tradycyjny SMS (43,1%). Wideorozmowa to sposób komunikowania wybierany w kontaktach w grupie rówieśniczej przez 37,3% ankietowanych.

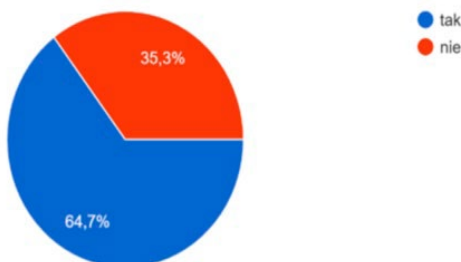
Powyższe zestawienie potwierdza ewidentne różnice w doborze środków komunikacji zapośredniczonej w zależności od przynależności generacyjnej jej uczestników. Najbardziej popularnym sposobem komunikowania się pokolenia Z z pokoleniem dziadków i rodziców jest tradycyjna rozmowa telefoniczna – odpowiednio 96,1% i 92,2%. Natomiast najczęstszym sposobem komunikacji przedstawicieli młodego pokolenia są komunikatory internetowe (86,3%).

Za najbardziej odpowiadającą ich preferencjom młodzi ludzie uznali tradycyjną rozmowę twarzą w twarz (94,1%). Motywowali to przede wszystkim możliwością odczytania emocji interlokutora („Łatwiej się domyślić, co czuje druga osoba z jej intonacji i wyrazu twarzy, mniejsze ryzyko, że się nie zrozumiemy”⁴, „Rozmowa jest bardziej osobista, wyrazy twarzy także grają dużą rolę w rozmowie”), mowy ciała („Mogę zauważyć opinie drugiej osoby po mowie ciała”), subiektywnymi preferencjami („Bo taka jestem i to lubię”), zwiększeniem poziomu empatii („Rozmowy przez SMS-y nie pokazują odczuć od drugiej osoby, więc trudno zgadnąć, jaki ma humor i jaką reakcję wywołała nasza wiadomość”). Badani wskazywali, że gestykulacja i mimika zwiększają efektywność komunikacji. Podkreślali również, że dobór sposobu komunikacji zależy też od rangi tematu („Rozmowa twarzą w twarz jest odpowiedniejsza w chwili, gdy chcemy porozmawiać o czymś ważnym”, „Czuję, że rozmowa jest wtedy prawdziwa i autentyczna”). Osoby unikające bezpośredniej rozmowy motywowały to osobistymi uwarunkowaniami („Nie lubię kontaktu z ludźmi ogólnie”) albo oszczędnością czasu. Powyższe pytania miały charakter wprowadzający do kolejnych części ankiety, która poświęcona była zagadnieniom ściśle związanym z głównym problemem badawczym – zachowaniami chronemicznymi badanych.

Bardzo istotną grupę pytań ankietowych stanowiły te dotyczące prowadzenia więcej niż jednej konwersacji w tym samym czasie. Zadawano je w odniesieniu do opisanego w literaturze zjawiska phubbingu (Smołkowska, 2020). Odpowiedzi na pytanie: „Czy zdarza Ci się prowadzić rozmowę z jedną osobą twarzą w twarz i jednocześnie komunikować się z kimś innym online (np. pisać)?” obrazuje poniższy wykres.

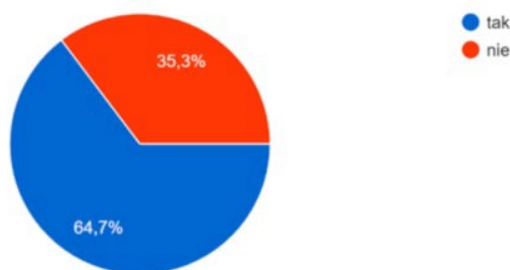
4 W cytatach zachowano oryginalny zapis.

Rys. 1. „Czy zdarza Ci się prowadzić rozmowę z jedną osobą twarzą w twarz i jednocześnie komunikować się z kimś innym online (np. pisać)?”

64,7% osób przyznało, że zdarza im się równocześnie rozmawiać z jedną osobą twarzą w twarz i komunikować z inną online. Wynik ten potwierdził wstępne intuicje badawcze i wiedzę na temat nowych trendów komunikacyjnych obecną w literaturze przedmiotowej. Kolejne z tej grupy pytań dotyczyło równoczesnych konwersacji zapośredniczonych. 72,5% ankietowanych przyznało, że zdarza im się prowadzić kilka konwersacji jednocześnie (np. prowadzić rozmowę telefoniczną i wymieniać wiadomości z użyciem komunikatorów). Ankietowani wskazali także, że zdarza im się uczestniczyć w 2 (54,5%), 2–3 (25%), 3 i więcej (20,5%) konwersacjach w tym samym czasie.

Rys. 2. „Czy przeszkadza Ci, jeśli ktoś jednocześnie rozmawia z Tobą twarzą w twarz i prowadzi komunikację z użyciem telefonu (np. wysyła wiadomości)?”

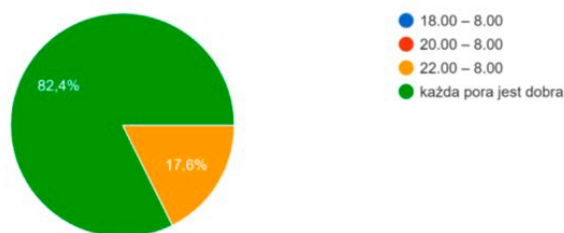

Jednocześnie badani w znacznej większości (patrz wykres nr 2) uznali za niekomfortową sytuację, kiedy rozmawiający z nimi twarzą w twarz prowadzi równocześnie inną komunikację z użyciem telefonu (np. wysyła wiadomości). 64,7% ankietowanych na pytanie: „Czy przeszkadza Ci, jeśli ktoś jednocześnie rozmawia z Tobą twarzą w twarz i prowadzi komunikację z użyciem telefonu (np. wysyła wiadomości)?” odpowiedziało twierdząco. Takie zachowanie interpretowali jako

przejaw lekceważenia i braku kultury („Czuję się wtedy ignorowana”; „Czuję, że mnie ignoruje i wprawia mnie to w zakłopotanie”, „jeśli to coś ważnego to zrozumieć, gorzej jak tak jest zawsze, bo trudno się dogadać, czuję, że osoba jest niedostępna i mnie tak naprawdę nie słucha”). Wskazywali, że wielotorowość konwersacji obniża jakość i efektywność komunikacji. 7,8% osób wskazało, że na ocenę takiego zachowania wpływają również kontekst i temat rozmowy. Osoby aprobujące wskazaną strategię motywowały to podzielnością uwagi. 61,5% osób nieakceptujących prowadzenia równoczesnych konwersacji przyznało, że zdarzyło im się w takiej sytuacji zwrócić rozmówcy uwagę.

Kolejna część badań ankietowych została poświęcona zagadnieniu porę inicjowania konwersacji za pośrednictwem. Ankietowanych zapytano, o jakiej porze wysyłanie wiadomości jest nieodosowne.

Rys. 3 „O jakiej porze wysyłanie wiadomości jest według Ciebie nieodosowne?”

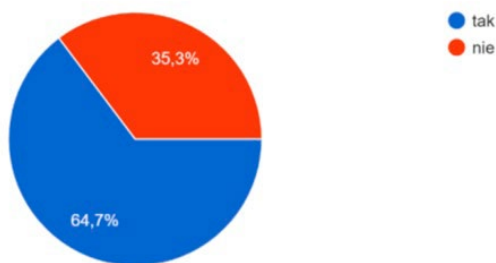

Wybór dotyczył następujących przedziałów czasowych: 18.00–8.00, 20.00–8.00, 22.00–8.00, a ostatnia możliwa odpowiedź brzmiała: „każda pora jest dobra”. 82,4% procent badanych nie widziało żadnych przeciwwskazań i uznało, że każda pora dla wysłania wiadomości jest odpowiednia, a 17,6% uznało czas od 22.00 za 8.00 za niewłaściwy do wysłania wiadomości. Jednocześnie 94,1% uznało, że pora wysłania wiadomości zależy od adresata komunikatu. W odpowiedziach ankietowanych rysuje się wyraźne rozgraniczenie na kontakty formalne i nieformalne. Młodzi ludzie wskazywali, że pora kontaktu pozostaje w ścisłym związku z charakterem relacji, jaką łączy ich z adresatem komunikatu (przykładowe odpowiedzi ankietowanych: „Zależy od relacji, jaką z kimś utrzymuję, jeżeli jest to osoba starsza bądź nauczyciel czy pracodawca, staram się pisać o stosownych porach”, „Z koleżanką mam relację prywatną, a z nauczycielem oficjalną”). W znacznej części odpowiedzi uczniowie odwoływali się do zasady stosowności („Niektórych ważnych e-maili albo SMS nie wypada wysłać np. o godzinie 01.00”, „Z grzeczności, tak zostałam wychowana”). W trzech odpowiedziach ujawniło się pragmatyczne podejście do sytuacji. Badani podkreślali, że to od odbiorcy zależy pora odczytania wiadomości („Nie oczekuję, że dostanę odpowiedź od razu”). Do powyższych wyników warto kontekstowo

odnieść informacje, że „w dni powszednie prawie trzech na czterech nastolatków w godzinach 16.00–22.00 spędza czas przed monitorem swojego komputera bądź smartfona”, a „niemal co dziesiąty młody internauta przebywa w sieci w godzinach nocnych (22.00–01.00) (Lange, 2023).

Ostatnia grupa tematyczna, której dotyczyły pytania ankietowe, jest związana z odbiorem powiadomień otrzymywanych w ciągu dnia. Odpowiedzi ankietowanych przedstawiały się następująco: 0–20 (11,8%), 21–50 (25,5%), 50–100 (27,5%), 100–200 (17,6%), powyżej 200 (17%).

Rys. 4. „Czy, jeśli możesz, natychmiast reagujesz na powiadomienia?”

Badanie wykazało, że 64,7% ankietowanych natychmiast reaguje na powiadomienia. 3,3% przyjmuje odwrotną strategię. Natychmiastowa reakcja była motywowana różnorodnie, od odwołania do wartości takich jak szacunek dla innych, poczucie obowiązku, troska (przykładowe odpowiedzi: „Osoba która do mnie pisze może potrzebować czegoś ważnego. Staram się to sprawdzić i jeśli jestem w stanie to jak najszybciej jej odpisuję.”), po bardzo praktyczne („utrzymanie porządku w konwersacjach”) i indywidualne (ciekawość, przyzwyczajenie). Kilko ankietowanych wskazało, że reakcja zależy od typu powiadomienia i jego wagi. Uczniowie, którzy nie odpowiadają bezpośrednio po otrzymaniu wiadomości, wskazywali jako powód skupienie na nauce, zaangażowanie w czynności domowe, lenistwo, a nawet czynniki światopoglądowe czy też potrzebę odpowiedniej diety medialnej („Nie chcę być niewolnikiem telefonu. Uważam, że życie w realnej rzeczywistości jest lepsze i powinno być dla nas priorytetem”, „Nie przywiązuję wagi do telefonu, gdy np. gdzieś wychodzę, wtedy zazwyczaj go nie używam i sprawdzam wszystko w wolnej chwili”).

74,5% ankietowanych odpowiada na wiadomości zaraz po ich otrzymaniu, a 25,5% tego nie robi. Tylko 13,7% odczuwa dyskomfort powodowany nieumiejętnością natychmiastowej odpowiedzi. Osoby te motywują takie odczucia empatią, troską o innych i poczuciem obowiązku (np. „Nie lubię trzymać ludzi w niepewności, dodatkowo sama nie przepadam za tym, że ktoś nie odpisuje mi od razu na wiadomość”). Osoby nieodczuwające dyskomfortu (86,3%) odwołują

się do zrozumienia z drugiej strony („Każdy ma swoje obowiązki i rozmówca powinien to zrozumieć”). Dominuje przekonanie o naturalności takiej sytuacji. Niektórzy akcentowali wpływ na emocjonalny odbiór sytuacji rangi tematu i typu nadawcy („Zależy też komu. Natomiast, jeśli wiem, że sprawa jest ważna, a ja nie jestem w stanie odpowiedzieć od razu, czuję dyskomfort”).

Wnioski z badań empirycznych

Dobór problemów badawczych w części ankietowej miał charakter wybiórczy i celowo ograniczony. Spośród licznych i wieloaspektowych problemów zarządzania czasem w komunikacji międzyludzkiej, wskazanych w części teoretycznej artykułu, zostały, na prawach przykładów, wyselekcjonowane arbitralnie przez autorki zagadnienia, o które pytano respondentów. Zagadnienia te dobrano, oceniając subiektywnie ich wagę oraz przydatność do wstępnego rozpoznania problematyki chronemiki w komunikacji. Zastosowano taką procedurę, ponieważ w założeniu badanie miało charakter eksploracyjny, a jego celem było uchwycenie intuicyjnych postaw i skojarzeń respondentów wobec wybranych aspektów zachowań chronemicznych w codziennych sytuacjach komunikacyjnych. Badania pilotażowe nie miały oczywiście charakteru systematycznego ani wyczerpującego, ale pozwoliły na sformułowanie kilku wniosków ważnych dla dalszych badań.

Pierwszy wniosek, wysunięty na podstawie przedstawionych wyników, ma charakter generalny. Badana kwestia jest paląca, ważna, znajduje odzwierciedlenie w rutynie komunikacyjnej ankietowanych. Wyniki upewniają autorki badania w celowości kontynuowania tej drogi badań i rozwijania tego problemu jako aktualnego i wielowątkowego.

Po drugie, badania pilotażowe, mimo że przeprowadzone na ograniczonej grupie respondentów, przyniosły wartościowe wyniki, które posłużą do ulepszenia narzędzia badawczego. Stanowią także potwierdzenie niektórych intuicji badawczych lub nakierowują na takie wątki wzorców zachowań chronemicznych, które nie były brane wcześniej pod uwagę.

Po trzecie, szczególnie wartościowe wydają się odpowiedzi na pytania otwarte, ponieważ one pozwalają określić motywacje poszczególnych zachowań, a motywacje te są bardzo różnorodne. Ciekawe i warte rozważenia są np. uzasadnienia natychmiastowego odbioru wiadomości lub odsuwania w czasie odbioru. Ankietowani przedstawili w tym przypadku wachlarz możliwości interpretacyjnych: od napięcia związanego z faktem, że wiadomość może dotyczyć ważnej i pilnej sprawy, po upór i traktowanie priorytetowo organizacji czasu odbiorcy, który sam decyduje, kiedy odczytuje wiadomość (postawa dużo rzadsza). Otwiera się tu pole do spojrzenia interdyscyplinarnego komunikacyjno-psychologicznego.

Wniosek czwarty ma wymiar praktyczny. Konieczne jest dopracowanie narzędzia, jakim jest kwestionariusz ankiety, i uściślenie pytań. Tu szczególnie warto zwrócić uwagę na kwestię używanego w danej sytuacji komunikacyjnej kanału, bo zachowania, o które pytano respondentów, są skorelowane z określonym narzędziem komunikacyjnym oraz kontekstem.

Konieczne jest szczegółowe przemyślenie sposobu komunikacji, kręgu odbiorców, granic oficjalności i nieoficjalności. Tylko wtedy będzie możliwe otrzymanie wyników precyzyjnych. Jest to zadanie bardzo złożone w związku z zacieraniem się granic między poziomami i typami komunikacji tradycyjnie dookreślanych w teorii komunikacji.

Po piąte, w związku z powyższym warto rozważyć badania bardzo pogłębione, a dotyczące wąszych wycinków zachowań komunikacyjnych. Ewentualnie w kolejnym kroku tworzyć syntezę na podstawie wyników z poszczególnych etapów badawczych.

Podsumowanie

Tarkowska pisała:

(...) istniejące koncepcje czasu, konkretne systemy mierzenia czasu, orientacje temporalne, postawy wobec obszarów czasu – przeszłości, teraźniejszości i przyszłości – są zmienne społecznie i kulturowo, powiązane z typami społeczeństwo, ich strukturą, systemami politycznymi czy ekonomicznymi, religią, tradycją, wzorami kultury (Tarkowska, 1987, s. 21).

Należy dodać, że są one skorelowane także z narzędziami komunikacyjnymi, co uwidacznia się szczególnie w epoce dynamicznego rozwoju technologii komunikacyjnej. Sygnalizowane w powyższym artykule stają się coraz bardziej aktualne. Chronemika, jako dział komunikacji niewerbalnej, jest obecna także w komunikacji zapośredniczonej.

Spojrzenie naukowe na zjawisko gospodarowania czasem w korelacji z procesem porozumiewania się zapośredniczonego przez narzędzia technologiczne jest nowatorskie, nie doczekało się jeszcze poszerzonych badań i publikacji. Badania naukowe prowadzone z perspektywy nauk o komunikacji społecznej i mediach zdają się nie nadążać za zmianami społecznymi. Jest to zagadnienie tym ważniejsze, im większa część międzyludzkiej komunikacji dokonuje się za pośrednictwem medium. Zagadnienia takie jak natychmiastowość reakcji na powiadomienia, preferowanie kontaktu on-line w trakcie trwania komunikacji twarzą w twarz, ciągła dostępność nadawcza i odbiorcza zmieniają wzorce zachowań i wpływają na jakość komunikacji, a co za tym idzie na budowanie relacji międzyludzkich czy budowanie wiedzy i rozwój osobowy. Badania są

w tym zakresie alarmujące, np. „okazuje się, że jakość rozmowy jest niższa nawet wtedy, gdy nie zaglądamy do telefonu, lecz jedynie mamy go w zasięgu wzroku” (Hatańska, 2021, s. 101).

Szczególnie istotne w tym kontekście jest sformułowanie postulatu dotyczącego rozwoju i promowania pracy nad kompetencjami z zakresu komunikowania niewerbalnego w porozumiewaniu się zapośredniczonym, zgodnie z przekonaniem, że nowe zmiany wzorców zachowań komunikacyjnych wymagają od użytkowników nowych kompetencji komunikacyjnych. One pozwalają na wzrost świadomości uczestników procesów komunikacji w zakresie tych zachowań, które odnoszą się do kategorii czasu. Współcześnie kompetencje interpersonalne muszą zawierać komponent związany z komunikacją niewerbalną w jej nowej odsłonie – zapośredniczonej. Takie postulaty otwierają dalsze perspektywy badawcze, w których konieczne jest podejście do badań selektywne i etapowe, zastosowanie złożonej metodologii (zarówno badania ilościowe, jak i jakościowe).

Wnikliwy przegląd stanu badań na temat chronemiki we współczesnej komunikacji zapośredniczonej oraz przeprowadzenie badań pilotażowych traktujemy jako podstawę do kolejnych działań badawczych. Te perspektywy badawcze są bardzo rozległe, choćby ze względu na liczbę zmiennych, które wpływają na dynamikę przewidywanych do badania zjawisk. Potrzebę i konieczność dalszych badań dotyczących chronemiki w komunikacji zapośredniczonej uzasadnić można, wskazując na zmiany trendów społecznych, problemy w jakościowym komunikowaniu, a także odnosząc się do ogólnego stwierdzenia, że „Od generalnej orientacji kultury – wraz z wpisanym w nią rodzajem władania czasem – zależy rodzaj ludzkiej działalności i jej efekty” (Zajązkowski, 1988, s. 7).

BIBLIOGRAFIA

- Bruneau, T. (2009). Chronemics. W: S.W. Littlejohn i K.A. Foss (red.), *Encyclopedia of Communication Theory*. Thousand Oaks, CA: Sage, 100.
- Constant Companion: A Week in the Life of a Young Person's Smartphone Use (2023). Pozyskano z: https://www.commonssensemedia.org/sites/default/files/research/report/2023-cs-smartphone-research-report_final-for-web.pdf, s. V.
- Dhawton, E. (2022). *Cyfrowa mowa ciała. Jak skutecznie komunikować się w cyfrowym świecie*. Kraków: Znak Literanova.
- Döring, N. i Pöschl, S. (2009). Nonverbal Cues in Mobile Phone Text Messages: The Effects of Chronemics and Proxemics. W: R. Ling i S.W. Campbell (red.), *The reconstruction of space and time: Mobile communication practices Transaction Publishers*, 109–135.
- Drożdż, M. (2005). *Osoba i media*. Tarnów: Biblos.
- Drożdż, M. (2019). *Odnaleźć się w mediosferze*. Kraków: Wydawnictwo Petrus.

- Gruchola, M. (2017). Nowe formy zachowań społecznych wobec i pod wpływem mediów oraz nowych technologii. Analizy porównawcze. *Państwo i Społeczeństwo*, (XVII), nr 3.
- Hatańska, N. (2021). *Wiek paradoksów. Czy technologia nas ocali?* Kraków: Znak.
- Huang, Q. i Yao, S. (2024). No response? Chronemic expectancy violation and relational turbulence in technologically-mediated romantic relational conflict. *Journal of Social and Personal Relationships*, 41(5), 1183–1206. DOI: 10.1177/02654075231213824.
- Jupowicz-Ginalska, A., Jasiewicz, J., Kisilowska, M., Baran, T. i Wysocki, A. (2018). FOMO, *Polacy a lęk przed odłączeniem — raport z badań*. Warszawa: Uniwersytet Warszawski.
- Kalman, Y.M., Ballard, D.I. i Aguilar, A.M. (2021). Chronemic urgency in everyday digital communication. *Time & Society*, vol. 30(2), 1–23. DOI: 10.1177/0961463X2098772.
- Kalman, Y.M. (2007). *Silence in text-based computer mediated communication: the invisible component*. PhD dissertation, University of Haifa
- Kalman, Y.M., Aguilar, A.M. i Ballard, D.I. (2018). The role of chronemic agency in the processing of a multitude of mediated conversation threads. W: *Proceedings of the 51st Hawaii international conference on system sciences*. Waikoloa Village, HI, 2–6, New York, NY: IEEE.
- Kalman, Y.M. i Rafaeli, S. (2005). Email Chronemics: Unobtrusive Profiling of Response Times, *Proceedings of the 38th Annual Hawaii International Conference on System Sciences*. 108b-108b. DOI: 10.1109/HICSS.2005.231.
- Kalman, Y.M. i Rafaeli, S. (2011). Online pauses and silence: chronemic expectancy violations in written computer-mediated communication. *Communication Research* 38, 54–69.
- Kalman, Y.M., Ravid, G., Raban, D.R. i Rafaeli S. (2006). *Speak* now* or forever hold your peace: power law chronemics of turn-taking and response in asynchronous CMC*. 56th Annual Conference of the International Communication Association, Dresden, Germany.
- Kalman, Y.M., Ravid, G., Raban, D.R. i Rafaeli, S. (2007). Are you still waiting for an answer? The Chronemics of Asynchronous Written CMC. *Chais Conference on Instructional Technologies Research*. Raanana, Israel, 78–84.
- Kalman, Y.M., Scissors, L.E. i Gergle, D. (2010). Chronemic aspects of chat, and their relationship to trust in a virtual team. *Proceedings of the Fifth Mediterranean Conference on Information Systems: Professional Development Consortium*, 35 ed., vol. 10.
- Kalman, Y.M., Scissors, L.E., Gill, A.J. i in. (2013). Online chronemics convey social information. *Computers in Human Behavior*, 29, 1260–1269.
- Jakubowski, J. i Czachorek, Z. (2023). *Tajemnica trzech kropek. Jak młodzież szkolna korzysta z komunikatorów internetowych?* Poznań: Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Politycznych i Dziennikarstwa Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

- Lee, L. (2024). *The Big Read: Call me maybe – Gen Zers, millennials favour texting over phone calls. So what?* Pozyskano z: <https://www.channelnewsasia.com/today/big-read/gen-z-millennials-favour-whatsapp-texting-over-phone-calls-big-read-4262986> (dostęp: 01.09.2024).
- Lange, R. (2023). *Nastolatki 3.0. Raport z ogólnopolskiego badania uczniów i rodziców*, red. R. Warszawa. Pozyskano z: <https://www.nask.pl/pl/aktualnosci/5316,Co-robia-nasze-dzieci-w-sieci-czyli-Raport-z-najnowszego-badania-NASK-Nastolatki.html>.
- Nowicki, A. (1983). Człowiek wobec czasu. W: A. Nowicki (red.), *Czas w kulturze*. Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej.
- Qing Huang, Shuting Yao (2023). *No response? Chronemic expectancy violation and relational turbulence in technologically-mediated romantic relational conflict*.
- Tarkowska, E. (1987). *Czas w społeczeństwie. Problemy, tradycje, kierunki badań*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN.
- Tyler, J.R. i Tang, J.C. (2003). When Can I Expect an Email Response? A Study of Rhythms in Email Usage. W: K. Kuutti, E.H. Karsten, D. Fitzpatrick, P. Dourish i K. Schmidt (red.), *ECSCW*. Springer, Dordrecht. DOI: 10.1007/978-94-010-0068-0_13.
- Voisé, W. (1974). Ruch chronozoficzny w Polsce i za granicą. *Ruch Filozoficzny*, t. XXXII, nr 4.
- Walther, J.B. i Tidwell, L.C. (1995). Nonverbal cues in computer-mediated communication, and the effect of chronemics on relational communication. *Journal of Organizational Computing and Electronic Commerce*, 5(4), 355–378.
- Wasylewicz, M. (2016). Transformacja sposobu komunikowania się pokolenia X, Y, Z – bilans zysków i strat. *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Humanitas. Pedagogika*, nr 13, 133–141.
- Zajączkowski, A. (1988). Wstęp. W: A. Zajączkowski (red.), *Czas w kulturze*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Zerubavel, E. (1976). Timetables and Scheduling: on the Social Organization of Time. *Sociology Inquiry*, vol. 46, nr 2.
- Zerubavel, E. (1981). *Hidden Rhythms. Schedules and Calendars in Social Life*. Chicago: University of California Press.

Katarzyna Drag – dr hab., prof. ucz., Kierownik Katedry Teorii Komunikacji i Historii Mediów na Wydziale Nauk o Komunikacji Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie, zainteresowania: historia dziennikarstwa, teoria komunikacji, kompetencje komunikacyjne.

Anna Miśkowiec – dr, adiunkt w Katedrze Teorii Komunikacji i Historii Mediów na Wydziale Nauk o Komunikacji Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie, zainteresowania: media literacy, kompetencje komunikacyjne młodzieży, język mediów.